

KARAÇAY-MALKAR NART DESTANLARINDA OLAĞANÜSTÜ DOĞUM MOTİFİ

Dr. Ufuk TAVKUL

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (11), Bahar 2001, 166-190.ss

Karaçay-Malkar folklorunun en önemli bölümlerinden birini oluşturan Nart destanları, Karaçay-Malkarlılar ile birlikte bütün Kafkas halklarının mitolojisi olarak da adlandırabileceğimiz bir destan türüdür.

Kafkas mitolojisine göre Nartlar bugünkü Kafkasya halklarının¹ ataları sayılan efsanevi bir halktır. Destanlarda anlatılanlara göre Nartlar atı evcilleştirmişler, demiri bulmuşlardır. Nartlar mertliğin, cesaretin, iyiliğin ve Kafkas kültürünün sembolüdürler. Son derece akıllı ve usta savaşçılar olan Nartlar, insanüstü varlıklar olan düşmanlarını kaba kuvvetle değil, ince zekâları ve kurnazlıkları ile yenmektedirler.

Nart destanlarının dokusunda gerçek ile hayal gücü iç içedir. Eski çağlardan beri söylene gelen olağanüstü varlıklar ve olaylar Nart destanlarında konu edilir.

Nart destanları, değişik dillerde konuşan ve farklı etnik kökenlerden gelen Kafkasya halkları arasında, onların kültürlerini birleştirici önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Karaçay-Malkar, Adige, Abhaz-Abaza, Oset ve Çeçen-İnguş halklarının folklorlarında Nart destanları eski Kafkas kültürünün en belirgin temsilcisi olma özelliği taşımaktadır.

Günümüzde Kafkas halkları arasında yaşayan Nart destanlarının kökeni ve ortaya çıkışı meselesi tam olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır. Adige ve Abhazlar Nart destanlarının asıl sahiplerinin kendileri olduğunu iddia ederlerken, İran kökenli bir dil konuşan Osetler de bu destanların asıl yaratıcılarının kendileri olduklarını ileri sürmektedirler. Karaçay-Malkarlılar ise Nart destanlarının karakter itibarıyla göçebe-savaşçı halk yaşantısı motifleriyle dolu olduğunu, dolayısıyla bu destanların asıl sahiplerinin Adige ve Abhaz gibi yerleşik halklar değil, Kafkasya'ya kuzeyden gelen göçebe-savaşçı Kimmer, İskit, Hun-Bulgar, Hazar, Alan, Kıpçak gibi Türk kavimlerinin torunları olan Karaçay-Malkarlılar olduğunu belirtmektedirler. Oset bilimadamı V. Abayev de Nart destanlarının asıl sahiplerinin göçebe-savaşçı atlı kavimler olduğunu kabul etmiştir (Nartlar Asetin Halk Destanı 1999: 15).

Adige ve Abhaz kökenli araştırmacılar Nart kelimesinin anlamını kendi dillerinde açıklamaya çalışmaktadırlar. Ancak Altaylarda yaşamakta olan Türk boylarından Hakasların, Şorların ve Sagayların da kendi kahramanlık destanlarına “Nart Pak” adını vermeleri Nart sözünün Türkçe kökenli olduğunu ve Türk boylarının Orta Asya'dan batıya göçleri sırasında Kafkasya'ya taşındığını belgelemektedir (Karakterov 1995: 55).

---

¹ Karadeniz ile Hazar denizi arasında uzanan Kafkas sıradağlarının üzerinde ve kuzeyinde kalan bölgelerde yaşamakta olan Abhaz-Abaza, Adige, Karaçay-Malkar, Kabardey, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halkları “Kafkas kültürü”nü meydana getiren Kafkasya halklarıdır.

Kafkasya'da yüzyıllar boyu birlikte yaşayan Adige, Abhaz-Abaza, Karaçay-Malkar, Çeçen-İnguş ve Oset halklarının Nart destanlarında benzer motiflerin yer aldığı görülmektedir. Sosyolojik açıdan Kafkasya halkları arasındaki kültürleşmeye en güzel örneği teşkil eden Nart destanları Kafkas halklarının kültürlerini birleştirici bir unsur olmaktadır.

KARAÇAY-MALKAR NART DESTANLARI İLE ADİGE ABHAZ VE OSET NART DESTANLARI ARASINDA PARALELLİKLER

Nart destanları Karaçay-Malkar halkı ile birlikte Adige, Abhaz-Abazin, Oset, Çeçen-İnguş gibi Kafkas halklarının folklorlarında da yer almaktadır. Kafkas halklarının ortak kültür ürünleri olan Nart destanları temelde birbirine benzemekle birlikte, konu, biçim ve söyleniş yönünden farklılıklar göstermekte, her halkın kendisine has millî vasıflarını barındırmaktadır. Sözelimi Abhaz ve Adige Nart destanları eski Yunan mitolojisiyle benzerlikler gösterirken, Karaçay-Malkar Nart destanları Altaylara ve eski Türk mitolojisine yakındır (Potanin 1899).

Karaçay-Malkar Nart destanlarına göre Nart kahramanlarının yaşadıkları yerler Kuban vadisinden Arhız'a kadar olan topraklar, Elbruz dağının etekleri, Çegem, Bızıngı, Dıh Tav bölgelerinden Kazman Tav (Kazbek dağı) etelerine kadar uzanan bölgelerdir. Destanın bazı bölümlerinde Nartlar İdil (Volga) ırmağı kıyılarına uzanırlar.

Adige Nart destanlarına göre Nart kahramanlarının yaşadıkları yerler Kuban ırmağı boyları olarak gösterilir. Abhaz-Abazin Nart destanlarına göre ise Nart kahramanları Kuban, Kislovodsk(Narsana), Zelençuk dolaylarında yaşamışlardır.

Nart destanlarının bütün varyantlarında rastlanan demirci Nart kahramanı Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet ya da Devet adını taşıırken, Adige Nart destanlarında demirci Nart kahramanı Tlepş adıyla karşımıza çıkar. Abhaz-Abazin Nart destanlarında aynı özellikleri taşıyan demirci Nart'ın adı Aynarij'dir. Oset Nart destanlarında ise demirci tanrı özelliğine bürünen bu karakter Kurdalagon adını almaktadır. Sonuçta Kafkas halklarının Nart destanlarının hepsinde demirci Nart kahramanı motifi farklı adlarla yer almaktadır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartların lideri olarak karşımıza çıkan Özümek'in yeryüzüne düşen bir meteor parçasının içinden doğduğu ve kurt sütü içerek büyüdüğü anlatılır. Oset Nart destanlarında Özümek'e paralel olan kahraman Wrijmeg adını taşır. Oset Nart destanlarında Wrijmeg gözü pek bir savaşçı, zeki ve kusursuz bir şef olarak tasvir edilir (Canaytı 1977: 6). Adige destanlarında aynı özellikleri taşıyan karakterin adı ise Osirmek'tir.

Karaçay-Malkar Nart destanı kahramanlarından biri olan Batrez Oset Nart destanlarında Batraz adıyla karşımıza çıkar (Canaytı 1977: 6). Cesur, korkusuz ve güçlü kişiliği ile bu kahraman Karaçay-Malkar ve Oset destanlarında ortak özellikler taşır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Özümek'in karısı olan Satanay güzelliğin ve bilgeliğin sembolüdür. Doğa üstü güçlere ve sihirlere sahiptir. Nartlar Satanay'a danışmadan hiç bir işe kalkışmazlar (Nartı 1994: 105). Satanay Oset Nart destanlarında Satana adını taşır ve Karaçay-Malkar Nart destanlarındaki aynı özelliklere sahiptir. Wrijmeg ve Batraz her zaman Satana'ya akıl danışır ve Satana her zaman onları zor durumdan kurtarır. Adige Nart destanlarında Satanay farklı söylenişe sahiptir. Kabardeyler'de Seteney, Abzeh-Şapsıglar'da Setenay, Abazinler'de Satanay şeklinde karşımıza çıkan bu kadın Nart kahramanının adı Çeçen-İnguş Nart destanlarında Seli-Sata, Gürcü-Svanlar'da ise Sataney şeklindedir (Tavkul 1987: 23).

Karaçay-Malkar ve Oset Nart destan kahramanlarından biri de Agunda adını taşımaktadır. Agunda Özümk ile Satanay'ın kızıdır ve Sosurka adlı Nart kahramanı ile evlenir. Karaçay Nart destanlarının bir varyantında ise Agunda'nın kocası Gencakeşavay adını taşır (Ortabayeva 1985: 15). Oset Nart efsanelerinde ise Agunda Bolat Hamiç adlı bir Nart kahramanının karısıdır. Agunda'nın babası Avar Türklerindedir ve Urup ırmağı kıyısında oturmaktadır (Kuznetsov 1984: 168).

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Sosurka ya da Sosuruk adını taşıyan kahramanın granit taşından doğduğu anlatılır. Adige Nart destanlarındaki Sosrukue ile Oset Nart destanlarındaki Sozriko aynı karakterdir. Karaçay-Malkar Nart destanlarında akıllı, kurnaz kişiliği ile ön plana çıkan Sosurka ile Oset Nart destanlarında yer alan Sozriko paralel özelliklere sahiptirler.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in en büyük oğlu Alavgan'ın bir dev kadınıyla evlenmesinden doğan oğlu Karaşavay adlı Nart kahramanının olağanüstü güçlere sahip olduğu anlatılır. Karaşavay istediği zaman istediği kılığa girebilir. Oset Nart destanlarında ise Karaşavay'ın paraleli olan karakter Suvay adını taşır. Adige Nart destanlarında Şavey adını taşıyan karakter de aynı özelliklere sahiptir. Karaçay-Malkar Nart destanlarında Karaşavay düşmanlarına güçsüz görünmek için eski elbiseler giyerek dolaşır. Aynı motif Adige Nart destanlarında da vardır. Adigelerde Şavey'in savaşlara ve seferlere eski elbiseler giyerek katıldığı yer alır.

Nart destanları Kafkasya halklarının ortak destanları olmakla birlikte her halkın Nart destanı kendine özgüdür ve aralarında önemli farklılıklar vardır. Bu durum Kafkasya'daki her halkın farklı sosyo-kültürel süreçlerden geçerek kültürünü geliştirmesi ile yakından ilgilidir. Neticede Kafkas halklarının ortak edebî ürünleri olan Nart destanları bölgeden bölgeye farklılıklar gösterse de, taşıdıkları paralel unsurlar onların aynı kaynaktan doğduğuna şahitlik etmektedir.

KARAÇAY-MALKAR NART DESTANLARI

Karaçay-Malkar Nart destanları yüzyıllar boyunca halkın hafızasında nazım yada nesir şeklinde saklanmıştır. Eski Türk ve Moğol halklarının bir çoğunda olduğu gibi Karaçay-Malkar destanları da çoğunlukla nazım (cır) şeklindedir (Hacıyeva 1988: 7).

Karaçay-Malkar Nart destanlarının başlıca kahramanları şu adları taşırlar:

Özümk, Sosurka, Sosuruk, Soslan, Davat, Debet, Devet, Sibilçi, Alavgan, Fuk, Karaşavay, Batirez, Cönger, Şırdan, Açemez, Aymuş, Gezoh, Satanay Biyçe, Agunda, Sozuk, Bolat Hımıç, Bödene, Raçıkav, Çüyeldi, Çüyerdı, Bora Batır.

Destanlarda Debet'in Yer Tanrısı ile Gök Tanrısının oğlu olduğu, Satanay Biyçe'nin annesinin ay, babasının güneş olduğu, Özümk'in gökten düşen bir kuyruklu yıldızın içinden çıkarak, kurt sütü içerek büyüdüğü, Sosurka'nın granit bir kayadan doğduğu anlatılmaktadır. Olağanüstü şekillerde doğan bu Nart kahramanlarının doğa üstü güçleri vardır. Debet'in kalbi ve kanı ateşlidir. O ateşin, taşın ve hayvanların dillerini bilir. Satanay Biyçe gelecekte haber verir, istediği insanın şekline girebilir. Sosurka'ya ok işlemez. Karaşavay soğuktan ve ateşten korkmaz. O ve atı Gemuda şekillerini değiştirebilirler (Hacıyeva 1988: 8).

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartların yaratılışı şöyle anlatılır:

Kün Teyrisi (Güneş Tanrısı) güneşi yaratmış. Cer Teyrisi (Yer Tanrısı) yeri yaratmış. Üçüncü olarak denizler yaratılmış. Gök ile yer yaratıldıktan sonra ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. Kün Teyri diğer tanruların hakimiyiymiş. Dünyayı ısıtan o imiş. Kün Teyri öfkelendiği zaman yeri yakar, denizleri kuruturmuş. Bir gün bulutlar Kün Teyri'yi kızdırmışlar. Yeryüzünü kaplayarak güneşin yeri ısıtmasını engellemişler. Kün Teyri hiddetlenerek yeryüzüne kusmuş. İçinden kızgın taşlar, kıvılcımlar yeryüzüne yağmış. Yeryüzündeki madenler, altın, gümüş işte onlardan olmuş. Kün Teyri'nin diğer adı Kaynar Teyri imiş. O zamanlarda dünyada "Nartlar" ve "Harralar" adlı iki grup insan yaşıyormuş. Harralar kızıl tüylü, her şeyi yiyen vahşi insanlarmış. Nartlara da zarar veriyorlarmış. Bir gün Nartların içinden Debet adında biri Kün Teyrinin kustuğu taşların içinden demiri ayırıp silah yapmayı başarmış. Nartlar o silahlarla Harralar'ı yeryüzünden yok etmişler. (Nartla 1995:10)

***

OLAĞANÜSTÜ DOĞAN NART KAHRAMANLARI

DEBET

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartlar'a demirciliği öğreten, onlara demirden silahlar yapan kahramanın adı Debet'tir. İnanişâ göre, gökte parlayan ve kayan yıldızlar Nartlar'ın demircisi Debet kızgın demir döverken havaya uçuşan kıvılcımlardır.

Nartların en usta demircileri olan Debet yeryüzüne olağanüstü bir biçimde doğarak, mucizevî bir şekilde gelmiştir. Debet'in doğuşu Karaçay-Malkar Nart destanlarında şöyle anlatılır:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Ertde-ertde dorbunlada turganda

Taş tegene ağaç çekek bolganda

Ot Teyrisi Cer Teyrini algandı

Kök küküreb Cer buvaz bolgandı

Toguz cılnı, toguz künnü

Ol buvaz bolub turgandı

Cer carılıb sora Debet tavgandı

Suv Anası alıb anı cuvgandı

Çerekleni anı avzuna burgandı

Ol Debetni otdan bolgandı cüregi

Kurçdan bolgandı sanlarını keregi

*Ot Teyrisi otnu tilin bildirgendi
Cer teyrisi taşla tilin bergendi
Suv Teyrisi aşın, suvun iygendi
Temir anga tılı kibik bolgandı
Kalay süyse, alay arı burgandı
Çiy temirni bolat etib bergendi
Nart askerge köb sadakla etgendi
Sadakları Mingi Tavdan ötgendile
Okları Kara Tengizge tüşgendile*

***

Türkiye Türkçesi:

Çok eskiden mağaralarda yaşarken
Taş yalak tahta kova var iken
Ateş tanrısı Yer tanrısı ile evlenmiş
Gök gürleyip Yer hamile kalmış
Dokuz yıl, dokuz gün
O hamile olarak durmuş
Yer yarıp sonra Debet doğmuş
Su tanrıçası alıp onu yıkamış
Irmakları onun ağzına çevirmiş
O Debet'in ateştenmiş yüreği
Çeliktenmiş vücudunun parçaları
Ateş tanrısı ateşin dilini öğretmiş
Yer tanrısı taşların dilini vermiş
Su tanrısı yemeğini, suyunu göndermiş
Demir ona hamur gibi olmuş
Nasıl isterse, o tarafa bükmüş
Ham demiri çelik yapıp vermiş
Nart askerlerine çok oklar yapmış

Okları Elbruz dağından aşmış

Kurşunları Karadenize düşmüş

***

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in doğumunu anlatan bir başka hikâyede, onun annesinin adının *Akbiyçe* olduğu, babasının ise gökten inip Akbiyçe'yi hamile bırakan bir melek olduğu rivayet edilir. Destanlarda Debet'ten *Salımçı ulu Devet-Batır* (Melek oğlu Devet-Batır) adıyla da bahsedilir (Nartı 1994: 71).

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in kendisi gibi atı da olağanüstü özelliklere sahiptir. Destanlarda anlatıldığına göre Debet'in atı Kafkas dağlarının üzerinden bir sıçrayışta aşar. Dağlar onun karnının altında küçük tepeler gibi kalırlar. Irmaklara, göllere, denizlere ulaştığında, Debet'in atının bir burnundan çıkan dondurucu rüzgâr ırmağı yada denizi dondurup, Debet'in geçebileceği bir köprü oluşturur. Diğer burun deliği ise sıcak, yakıcı dumanlar çıkartıp buzları eritir, yağmur yağdırır, yaz mevsimini getirir.

ÖRÜZMEK ve SATANAY BİYÇE

Karaçay-Malkar Nart destanlarında olağanüstü bir biçimde doğarak yeryüzüne gelen Nart kahramanlarından birisi Nartların lideri olarak tanınan Örüzme ve bir diğeri de onun eşi olan Satanay'dır. Nart destanlarında Örüzme ve Satanay'ın doğumları şöyle anlatılır:

Nartların demircisi Debet bir gün dağlarda demir filizi toplarken gökten bir yıldızın kayarak yeryüzüne düştüğünü görür. Üç gün, üç gece yürüyerek yıldızın düştüğü yere ulaşır. Yıldızın düştüğü yerde derin bir çukur açılmıştır. Çukurun ortasında küçük bir çocuk boynundan yakaladığı dişi bir kurdun sütünü emmektedir. Debet o çocuğu alarak Nartların ülkesine getirir. Kayan bir yıldızla yeryüzüne gelen ve kurt sütüyle büyüyen bu çocuğa Nartlar "Örüzme" adını verirler. Örüzme büyür ve Nartların lideri olur (Nartı 1994: 74).

Destanlara göre Örüzme Nartların en akıllısı ve en yaşlısıdır. Bir mesele karşısında iyi düşünen, doğru karar veren, ağır başlı kişiliği ile tanınır. Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzme şöyle tanımlanır:

Nart Örüzme süyse kökge uçandı

Kökde bulutları celça çaçandı

***

Nart Örüzme isterse göğe uçarmış

Gökte bulutları rüzgar gibi dağıtırmış

Destanlarda Örüzme'in karısı ve Nartların annesinin adı *Satanay Biyçe* olarak geçer. Satanay'ın babası güneş, annesi aydır. Tengiz Teyri (Deniz tanrısı) Satanay'ı annesi ay'dan çalarak, alıp kaçıtır. Onu bir adaya saklar ve adanın üzerini sis ve dumanlarla kaplar. Satanay'ı

Tengiz Teyri (Deniz Tanrıçası) büyütür ve yetiştirir. Ona Satanay adını da o verir. Henüz küçük bir çocuk iken Tengiz Teyri oynaması için Satanay'a denizden çıkan yakut, elmas, mercan gibi değerli taşlar verdiğinde, Satanay'ın en çok kırmızı mercan (Sata)² taşlarıyla oynamayı sevdiğini görerek ona Satanay (Mercan Taşı) adını koyar. Satanay büyüdüğünde o adadan kaçır ve günlerce yol aldıktan sonra bir gün Nartların ülkesine gelir. Satanay burada Özümek ile evlenir. Destanlarda anlatıldığına göre Satanay Biyçe Nart kadınlarına yün iğirmeyi, dikiş dikmeyi, ekmek pişirmeyi, boza yapmayı, kumaş dokumayı öğretir. Özümek Nartların lideri olsa da her işi önce karısı Satanay Biyçe'ye danışır ve onun fikrini sorar, ondan akıl alır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Satanay Biyçe'nin doğumu manzum şekliyle şöyle anlatılır:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

*Kündü Satanaynı atası
Aydı anı tabhan tatlı anası
Aydan anı Tengiz Teyri urlagandı
Anı atı Suv Celmavuz bolgandı
Tengiz Teyri ayrımkanda çaşırgandı
Çaşırganlay, nença cılla aşırgandı
Ay, tutulub, közü, beti karalgandı
Açuvundan cüreginden taralgandı
Ay da, kün da tutulalla anı için
Titireyle, kaltırayla anı için
Cerden ala carıkların tıyadıla
Cılab, ala culduzlanı cıyadıla
Cerge ala miyik kökden karaydıla
Satanaynı kaydagısın suraydıla
Ne bolganın, kaydagısın tabalmayla
Celmavuzga sorurga ala bazalmayla
Ay cılasa - közlerinden cavad cavunla
Kün kızdırsa - cerde canad kavdanla
Satanaynı Suv Celmavuz bukdurgandı, bermeydi
Ayrımkanda anı kişi körmeydi
Ayrımkannı üsün tuban bla cabhandı
Kesi kirib, tengiz tübge cathandı*

² “Sata” kelimesi Karaçay-Malkar dilinde “Mercan” anlamına gelir. Sata kelimesine aynı anlamıyla Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazdığı Divanü-Lugat-it Türk adlı sözlüğünde de rastlanır.

*Satanayga Suv Anası karagandı
Altın çaçın kolu bla taragandı
Ne bolsa da, künü aman bla bathandı
Tengiz tangı aman bla athandı
Bölek cilla cılay cılay turgandı
Bir keçede kaçarga al burgandı
Betin boyab, çıkgand tengiz cagaga
İzley barıb, mingend kayın kangaga
Butun, kolun kalak etib tarthandı
Celle süre, kara cerge athandı
Almastıla körüb anı algandıla
Kara ormanga eltib, aşla salgandıla
Almastıla tamır aşla bergendile
Satanaynı sıylı, aruv körgendile
Almastıla söleşe bilmey elle
Satanaynı bir da erşi körmey elle
Bir kün bıla, çaba corta ketdile
Bilmegenley, bir töbege cetdile
Ol töbeden as-mus iyis urub başladı
Kart almastı birden esin taşladı
Kalğanları birden artha kaçdıla
Kara ormanga tük-tük bolub uçdula
Ullu töbe kart emegen bolgandı
Ceti cüz cıl ol ormanda turgandı
Ol Satanay kaçalmayın kalğan edi
Kart emegen, tutayım deb, bargan edi
Ol köziüvde Satanay, betin açıb, karagan edi
Birden emegenni cangız közü kamagan edi
Cangız közü cuk körmeyin kalğan edi
Açuvlanıb kaya taşla alğan edi
Cuk körmeyin, taşla bla ata edi
Cerden, sermeh, toprakla cuta edi*

*Kele kelib tik kayadan cıgilgan edi
Töbe çarhu suv taşlaga cagılgan edi
Kız Satanay kaldı kesi cangızlay
Kara ormanda, kesi allına, calanlay
Köb aylangand kara ormanda abına
Amalsızdan Cer Teyrige tabına
Aruvlugu taşni, tavnı carıta
Har bir zatnı ol kesine karata
Satanaynı körgende, tohtay elle suvla da
Keçelege da carıy edile tüzle, tavla da
Ol Satanay köb aylangand, el tabmay
Aşarına bir burhu gırcın kabmay
Kele kelib, ol Nart elge kirgendi
El kıyırda kurtha katın körgendi
Kurtha katın Satanaynı algandı
Tutub kelib, gumusuna salgandı
Caşırtınlay kurtha anı ösdürgendi
Örüzmeğe kıznı alay sezdirgendi
Katınlıkga Örüzmeğe bergendi
Örüzmeğe da andan akıl bilgendi
Ol Satanay bolgandı Nartla anası
Örüzmeğe da bolub Nart askerni atası*

Türkiye Türkçesi:

Güneştir Satanay'ın babası
Aydır onu doğuran anası
Aydan onu Deniz tanrısı çalmış
Onun adı Su Ejderhası imiş
Deniz tanrısı adada saklamış
Saklayarak kaç yıl geçirmiş
Ay, tutulup, yüzü gözü kararmış
Acısından yüreği ıstırap çekmiş

Ay da güneş de tutuluyorlar onun için
Titriyorlar onun için
Yeryüzünden onlar ışıklarını kesiyorlar
Ağlayıp, onlar yıldızları topluyorlar
Yeryüzüne onlar yüksek gökyüzünden bakıyorlar
Satanay'ın nerede olduğunu soruyorlar
Ne olduğunu, nerede olduğunu bulamıyorlar
Ejderha'ya sormaya cesaret edemiyorlar
Ay ağlasa - gözlerinden yağıyor yağmurlar
Güneş kızdırsa - yerde yanıyor otlar
Satanay'ı Su Ejderhası saklamış, vermiyor
Adada onu hiç kimse görmüyor
Adanın üzerini sisle kapatmış
Kendisi girip, denizin dibine yatmış
Satanay'a Su tanrıçası bakmış
Altın saçını eliyle taramış
Ne olsa da, günü kötü sona ermiş
Denizdeki şafağı kötü aydınlanmış
Uzun yıllar ağlaya ağlaya durmuş
Bir gece kaçmaya niyetlenmiş
Yüzünü boyayıp, çıkmış deniz kıyısına
Arayıp gidip, binmiş kayın ağacından kayığa
Bacağını, elini kürek yapıp çekmiş
Rüzgârlar sürükleyerek, karaya atmış
Hortlaklar görüp, onu almışlar
Kara ormana götürüp, yiyecek vermişler
Hortlaklar ağaç kökünden yiyecekler vermişler
Satanay'ı değerli, itibarlı görmüşler
Hortlaklar konuşmayı bilmiyorlardı
Satanay'a hiç kötü davranmıyorlardı
Bir gün bunlar koşuşturarak gittiler
Bilmeden, bir tepeye vardılar

O tepeden dev kokusu çıkmaya başladı
Yaşlı hortlak birden bire bayıldı
Diğerleri hemen geri kaçtılar
Kara ormana dağılıp uçtular
Büyük tepe meğerse bir devmiş
Yedi yüz yıldır o ormanda yaşıyormuş
Satanay kaçamayıp kalmıştı
Yaşlı dev, yakalayım diye, gitmişti
O sırada Satanay, yüzünü açıp, bakmıştı
Birden bire devin tek gözü kamaşmıştı
Tek gözü bir şey göremeden kalmıştı
Öfkelenip kayaları almıştı
Bir şey göremeyip, taşları atıyordu
Yerden kapıp, toprakları yutuyordu
Gele gele, sarp kayadan düşmüştü
Başı dağılıp kayalara bulaşmıştı
Satanay kaldı kendisi yalnız başına
Kara ormanda bir başına, tek başına
Çok dolaşmış kara ormanda, tökezleyerek
Çaresizlikten Yer tanrısına yalvararak
Güzelliği dağı taşı aydınlatarak
Bütün varlıkların dikkatini çekerek
Satanay'ı gördüklerinde duruyorlardı akan ırmaklar da
Gecelerde aydınlanıyordu ovalar, dağlar da
O Satanay çok dolaşmış, bir köy bulamadan
Yiyecek olarak bir parça ekmek yemeden
En sonunda gelip, o Nart köyüne girmiş
Köy kenarında yaşlı cadı kadın görmüş
Cadı kadın Satanay'ı almış
Tutup gelip, mahzenine koymuş
Gizlice, cadı onu büyütmüş
Örümek'e kızı öyle sezdirmiş

Eş olarak Örüzmek'e vermiş
Örüzmek de ondan akıl almış
O Satanay imiş Nartların anası
Örüzmek de olup Nart askerlerinin babası

***

ALAVGAN oğlu KARAŞAVAY

Karaçay-Malkar Nart destanlarında anlatıldığına göre Nart Debet'in ondokuz oğlu vardır. En büyük oğlunun adı Alavgan'dır. Nart destanlarında Alavgan'ın mucizevî özelliklere sahip Gemuda adındaki atını yakalayıp ehlileştirmesi destanlarda şöyle anlatılır:

*“Nart ülkesinin yakınlarında büyük bir göl varmış. Her gün öğleye doğru o gölün içinden doru ve boz renkli iki tay çıkarmış. Gölden çıkıp, etrafı seyredip, gölde yüzüp yorulduklarında tekrar gölün sularında kaybolup giderlermiş. Nartlar kementleriyle tayları yakalamak için çok uğraşmışlar ama başaramamışlar. Alavgan bir gün göl kenarında saklanıp kement atarak boz renkli tayı yakalamış. Hemen ağzına gemini ve dizginlerini takıp evine getirmiş. Kardeşlerinden kalan bir eyeri sırtına yerleştirip, zıplayıp tayın üzerine binmiş. Tay o kadar hızlı koşuyormuş ki, Nart ülkesindeki atların bir ayda aldıkları yolu o bir adımda sıçrayarak alıyormuş. Alavgan tayı ehlileştirmiş ve kendisine alıştırmış. Tayın adını **Gemuda** koymuş.”* (Nartla 1995: 31)

18 kardeşi emegen (dev) kızlarıyla evlenen Alavgan da birkaç kez Nart kızlarıyla evlenmiş. Ancak Nart kızları Alavgan'a dayanamayıp onu bırakıp kaçıyorlarmış. Alavgan emegenler (devler) ülkesinden bir kız bulup evlenmeye karar vermiş. Bir gün sabah erkenden atı Gemuda'ya binip yola çıkmış. Yolda bir emegen (dev) kadına rastlamış. Emegen kadın ona niçin emegenler ülkesinde dolaştığını sormuş. Alavgan evlenmek için emegen kız aradığını söyleyince, emegen kadın kendisinin güzel bir kızı olduğunu, eğer beğenirse ona vereceğini bildirmiş. Alavgan gidip kızı görmüş ve annesi gibi çirkin emegen kızla evlenip Nart ülkesine dönmüş. Alavgan'ın emegen karısı her ay iki erkek çocuk doğuruyormuş. Ama doğurduğu çocukları hemen ağzına atıp, yutup yiyormuş. Alavgan'ın süt annesi Satanay Biyçe Alavgan'ın emegen karısının doğurduğu çocukları yediğini anlamış ve onlardan birini kurtarabilmek için bir plan düşünmüş. Bir gün emegen kadına gidip *“Eski hanımlarla yeni hanımlar birbirlerine denk değiller. Eski hanımlar evin çatısına çıkıp oradan bacanın içine doğururlardı, şimdikiler ise evde yataklarında doğuruyorlar”* demiş. Akılsız emegen kadın doğuracağı vakit geldiğinde Nartlar tarafından ayıplanmamak için Alavgan'n evinin çatısına çıkmış. Onu gören Satanay Biyçe hemen bacanın altındaki ocağa bir sepet yerleştirmiş ve içine bir köpek yavrusu koymuş. Emegen kadın doğurur doğuramaz bir erkek çocuk bacadan ocaktaki sepete düşmüş. Satanay Biyçe çocuğu kaptığı gibi alıp dağlara kaçırmış. Hemen aşağı inip sepete bakan emegen kadın ise bir köpek yavrusu doğurduğunu zannederek onu da yemiş.

Satanay Biyçe emegen kadının doğurduğu Alavgan'ın oğlunu Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi Elbruz dağının başına çıkarmış. O zamanlar Elbruz dağının zirvesi şimdiki gibi iki başlı değil, tek başlı imiş. Satanay Biyçe Elbruz dağının tepesinde buz sarkıtlarından emzik yapıp çocuğun ağzına vermiş, buzdan beşiğe yatırıp dönmüş. Bir hafta sonra çocuğu görmeye

gittiğinde çocuk beşikten çıkıp oturuyormuş. Yedirip, içirip, kalın iplerle buz beşiğine sıkıca bağlayıp dönmüş. Bir hafta sonra yine gittiğinde çocuğu iplerini kopartıp, buzların üzerinde oynarken bulmuş. Yedirip, içirip zincirlerle buzdan beşiğine bağlayarak yatırmış ve geri dönmüş. Onbeş gün sonra gittiğinde Satanay Biyçe çocuğu zincirlerini parçalayıp beşikten çıkararak oynarken bulmuş. Satanay Biyçe çocuğa “gel güreşelim” demiş. Güreşmişler, Satanay Biyçe çocuğu yere devirmiş. “Henüz çok güçlü değilsin” diyerek yedirip içirip, buzdan beşiğine yine zincirlerle bağlayıp geri dönmüş. Bir ay sonra geldiğinde çocuk yine zincirlerini parçalayıp, dışarı çıkıp oynuyormuş. Yine güreşmişler. Çocuk her tutuşunda Satanay Biyçe’yi yere yıkmış. “Artık arzu ettiğim seviyeye geldin, aşağı inelim” diyerek çocuğu Elbruz dağından indirmiş. Satanay Biyçe Alavgan’ın emegen karısından doğan bu çocuğa “Karaşavay” adını vermiş. Birlikte Alavgan’ın evine doğru giderlerken evden çıkan emegen kadın doğurduğu çocuğu tanımış ve yemek için üzerine saldırmış. Karaşavay emegen annesini bir vuruşta öldürmüştü. Elbruz dağının buzları arasında büyüüp yetişen oğluna çok sevinen Alavgan “Ben artık yaşlandım, Gemuda’nın da kayışları eskidiler. Ona yeni kayışlar yaptır, artık onu sana veriyorum” demiş. Gemuda Karaşavay’ın atı olmuş.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Karaşavay ile Gemuda birlikte pek çok maceraya atılırlar. Destanlarda Gemuda’nın olağanüstü özellikleri ve mucizevî güçleri de dile getirilir.

Nart destanlarında anlatıldığına göre Gemuda insan gibi Nartların dilinden anlıyormuş, onlar gibi konuşuyormuş. Toynakları demir gibi sert, gözleri balık gözü gibi parlakmış. Kirpikleri yokmuş, tüyleri suda ıslanmıyormuş. Denizlerde, göllerde yüzerken kulaklarıyla nefes alıyormuş. Elbruz dağının arkasındaki Bashan vadisinden uzanıp, dağın kuzey eteklerindeki Biyçe Sın yaylasının otlarını otluyormuş. Bir söylentiye göre boynuyla kaşıya kaşıya Elbruz dağının tek başlı zirvesinin ortasında bir çentik açarak dağı iki başlı yapmış. Diğer bir söylentiye göre ise Elbruz dağının üzerinden sıçrarken toynağı dağın zirvesine çarparak onu iki zirveli hâle getirmiş. Gemuda kışnediğinde hamile kısıraklar korkularından taylarını düşürüyorlarmış. Kısır kısıraklar ise o kışnediğinde hamile kalıyorlarmış. Aygırlar korkularından kuruyorlarmış. Gemuda koştuğunda ayaklarını altındaki taşlardan çakan kıvılcımlar gök yüzünde yıldızları oluşturmuşlar. Bir burun deliğinden çıkan rüzgâr yazı, diğerinden çıkan rüzgâr kışı getiriyormuş. Nartların düzenledikleri at yarışlarında hep Gemuda birinci oluyormuş. Yarışlarda sesinden önce kendisi geliyormuş. Gemuda sahibi Karaşavay gibi şekil değiştirebiliyor, istediği şekle girebiliyormuş (Nartla 1995: 72).

Karaçay-Malkar Nart destanlarının bir bölümünde Karaşavay ile Gemuda’ya şöyle yer verilir:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Gemuda caz başında, Totur ayda tuvgandı

Bek süygeni Karaşavay bolgandı

Tuvganınlay, adam tilni bilgendi

Teyri da anı aruv körgendi

Bir canıvar cetalmagandı anı
Kanatlı da ozalmagandı anı
Kurçdan bolgandı Gemudanı tuyagı
Turçdan bolgandı anı eki cayagı
Ol atlasa, Kazman tavu titiregendi
Köse tavnu dommayların ökürtgendi
Bek süygendi tavidan tavga sekirtirge
Nart elinde har bir cerni bilirge
Ol örlegendi, bek burun Kazman Tavga
Ol çıkğandı bek algın Mingi Tavga
Sadak ogu ötmegendi terisinden
Sırpınla da kesalmagandı belinden
Karaşavay Gemudaga cabışhandı
Cıgılmazça, cerine kablğandı
Ura, bere köz körmezge bardıla
Tik kayaga cetib, öşün urdula
Tik kayalanı carıb eki etdile:
-Malkar avzu ma bu bolsun!- dedile
Çirik kölnü anı tuyagı açhandı
Soluvu bla turç kayalanı çaçhandı
Dıh Tavunda küçsüngendi, kekirgendi
Alaydan a Tıhtengenge sekirgendi
Tengizlede çabak kibik oynagandı
Culduzlani bek miyiginde uçhandı
Çegem tarnı anı öşünü cargandı
Kaytıb, sora Bashan tavlaga bargandı
Bir sekirib, Mingi Tavga cetdile
Üsü bla arı-beri ötdüle
Tuyakları Mingi Tavga tiydile

Mingi Tavnu sora ayrı etdile
Karaşavay Gemudaga kuvangandı
Tav kırdıknı igisinden toydurgandı
Sılab-sıypab, terlegenin ketergendi
Kesi süygen aşlarından bergendi
Corta-çaba, künbatışha ktdile
Ullu Adılını tolkunların kördüle
Ekisi da Nart eline kaytdıla
Haparların kart Debetge aytdıla
Nartla barı kuvandıla alaga
Kuvañ keldi Nart elleni barına

Türkiye Türkçesi:

Gemuda bahar başında, Mart ayında doğmuş
En sevdiği Karaşavay imiş
Doğar doğmaz insan dilini anlamış
Gök Tanrısı da onu beğenmiş
Hiçbir hayvan yetişemezmiş ona
Kuşlar bile geçemezmiş onu
Çeliktenmiş Gemuda'nın toynağı
Demirdenmiş onun iki yanağı
O yola çıksa, Kazman dağı³ titrermiş
Köse dağın bizonlarını böğürtürmüş
Çok severmiş dağdan dağa sıçratmayı
Nart ülkesindeki her bir yeri bilmeyi
O tırmanmış ilk önce Kazman dağına
O çıkmış ilk önce Elbruz dağına
Ok işlemezmiş derisinden

---

³ Kazman Tav: Bugün Gürcistan sınırları içinde bulunan 5047 metre yüksekliğindeki Kazbek dağı.

Kılıçlar da kesemezmiş belinden
Karaşavay Gemuda'ya yapışmış
Düşmeyecek gibi, eyerine sarılmış
Vura-kıra gözün ulaşamayacağı yerlere gitmişler
Dik kayaya varıp, göğüsüyle vurmuşlar
Dik kayaları yarıp ikiye ayırmışlar:
-Malkar (Çerek) kanyonu⁴ bu olsun! demişler
Çirik gölünü⁵ onun toynağı açmış
Nefesi ile demirden kayaları dağıtmış
Dih Tav⁶ dağında iç çekmiş, geçirmiş
Oradan Tıhtengen'e sıçramış
Denizlerde balık gibi oynamış
Yıldızların en yükseğinde uçmuş
Çegem kanyonu geçidini onun göğsü yarmış
Dönüp, sonra Bashan dağlarına gitmiş
Bir sıçrayıp, Elbruz dağına varmışlar
Üzerinden öteye-beriye geçmişler
Toynakları Elbruz dağına değmişler
Elbruz dağını çatal zirveli yapmışlar⁷
Karaşavay Gemuda'ya sevinmiş
Dağ çimeninin iyisiyle doyurmuş
Sevip-okşayıp, terini silmiş
Kendi sevdiği yiyeceklerden vermiş
Koşuşturarak, batıya gitmişler
Büyük İdil ırmağının dalgalarını görmüşler
İkisi de Nart ülkesine dönmüşler
Haberlerini yaşlı Debet'e anlatmışlar

---

⁴ Malkar (Çerek) kanyonu: Yukarı Balkarya vadisinde yer alan Çerek ırmağının açtığı dar kanyon.

⁵ Çirik köl: Çerek kanyonunun başlangıcında suları kükürtlü derin bir göl.

⁶ Dih Tav: Yukarı Balkarya'da yer alan Kafkasların ikinci yüksek dağı (5203 metre).

⁷ Elbruz dağının 5642 ve 5633 metre yüksekliğinde iki zirvesi vardır.

Nartların hepsi sevinmişler onlara

Mutluluk gelmiş Nart köylerinin hepsine

***

SOSURKA ~ SOSURUK

Karaçay-Malkar Nart destanlarında olağanüstü bir biçimde doğan Nart kahramanlarından biri de Sosurka ya da Sosuruk adını taşır. Destanlarda Sosurka (ya da Sosuruk) akıllı ve kurnaz bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Sosurka beş başlı bir emegen'i gücüyle değil, akıyla yenerek öldürür ve Nartları o devin getirdiği felaketlerden kurtarır. Emegenler'in sahip olduğu ateşi onlardan çalarak Nartlar'a ateşi getiren de Sosurka'dır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Sosurka'nın bir granit taşından doğduğu anlatılır. Karaçay-Malkar dilinde granite *sostar* veya *soslan* adları verilir. *Sosuruk* ve *Sosurka* adları "Granit soyundan" anlamına gelir. Destanlarda anlatıldığına göre, bir gün İdil ırmağı kıyılarında dolaşmakta olan Satanay Biyçe bir granit kayanın kımıldadığını görür. Kayayı alır ve Debet'e götürür. O sırada kaya yarılr, içinden kor gibi yanan bir çocuk çıkar. Debet kızgın demiri tuttuğu kısırcıyla çocuğu baldırlarından tutup suya sokar ve vücudunu çelikleştirir. O yüzden Sosurka'nın en zayıf yerleri, suya değmeyen baldırlarıdır. Düşmanları onu baldırlarından vurmaya çalışırlar. Sosurka'yı Özümek ve Satanay Biyçe yetiştirirler. Nart destanlarının bazı varyantlarında Sosurka'yı yetiştirip ona annelik yapan destan kahramanı İdil ırmağı kıyısında bir Nart kalesinde yaşayan Kırs Biyçe'dir (Nartla 1995: 290). Kırs Biyçe Sosurka'yı Ekicürek adlı bir Nart'ın Akbilek adındaki güzel kızı ile evlendirir. Nart destanlarında Sosurka'nın doğumu ve Akbilek ile evlenmesi şöyle anlatılır:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Sosurka taşdan tuvgan künde ışara-küle tuvgandı

Kaşları, orakla kibik, közleri tang çolpança cangandı

Anı ol zamanda tüz atı Sostar ulu bolgandı

Ol atnı ol zamanda Nart cıyılıb atagandı

Bara barganda va Sosurka deb koygandı

Ol. birsi adamladan akıllı, karıvlu bolgandı

Sosurka toguz aynı toguz küngö ösgendi

Temir ılıhtınladan çalıla eşgendi

Temir kangaladan çabır etib kiygendi

Huyunların dommakdan etib tizgendi

Çiy bagırdan çabır etib, cortuvulga bargandı

Çabır bavların çiy bolat temirden etib kışandı

Alay bla Nart Sosurkanı analığı Kırs Biyçe bolgandı

Sosurkanı batırıkğa, cigitlikge, kertiçilikge

Çıdamlıkğa, çabarga, atarga, uruşha üretgendi

Anı elinde Akbilek atlı bir aruv kız bolgandı

Akbilekni aruvluğu Nartla eline cayılgandı

Kesi da ögüzünü müyüzüne cabıssa, anı horlagandı

Akbilekni Sosurka katınlıkğa algandı

Akbilek Ekicürek degen bir Nartnı kızı bolgandı

Ekicürek, Nart tulpar, kesi cangız bir uruşha ketgendi

İçi küyüb, cüz adamnı öltürüb, ölgendi

Türkiye Türkçesi:

Sosurka taştan doğduğu gün, gülümseyerek doğmuş

Kaşları orak gibi, gözleri çoban yıldızı gibi parlamış

Onun o zamanlar gerçek adı *Sostar ulu* (Granit oğlu) imiş.

O adı o zamanda Nartlar toplanıp koymuş

Gide gide Sosurka demişler

O diğer insanlardan akıllı, güçlü imiş

Sosurka dokuz ayı dokuz günde büyümüş

Demir çubuklardan çitler örmüş

Demir levhalarından çarık yapıp giymiş

Çarık tabanını bronzdan yapmış

Saf bakırdan çarık yapıp, yağmacılığa çıkmış

Çarık bağlarını saf demirden yapıp bağlamış

Böylece, Nart Sosurka'nın analığı Kırs Biyçe olmuş

Sosurka'ya cesaret, yiğitlik, dürüstlük

Dayanıkl olmayı, koşmayı, atmayı, savaşmayı öğretmiş

Onun köyünde Akbilek adlı bir güzel kız varmış

Akbilek'in güzelliği Nartlar ülkesine yayılmış

Kendisi de öküzün boynuzuna yapışsa, onu yenermiş
Akbilek'i Sosurka eş olarak almış
Akbilek Ekicürek denen bir Nart'ın kızı imiş
Ekicürek, Nart yiğidi, kendisi tek başına bir savaşa gitmiş
İçi yanıp, yüz adamı öldürüp, ölmüş

***

Sonuç:

Türkologlar tarafından henüz yeterince tanınmayan ve araştırılmayan Karaçay-Malkar “Nart Destanları” ihtiva ettiği mitolojik ve folklorik unsurlarla Türk dünyası edebiyatına önemli derecede katkı sağlayabilecek değerinde bir destan türüdür. Karaçay-Malkar Nart destanlarında karşılaştığımız olağanüstü doğum motifleri Eski Türk mitolojisi ve destanları ile yakından ilişkilidir. İleride yapacağımız geniş muhtevalı araştırmalar Karaçay-Malkar Nart destanları ile Eski Türk mitolojisinin ve destanlarının paralellliğini ortaya koyacak, Kafkasların sarp dağlarında, derin vadilerinde Türk dilini ve kültürünü binlerce yıldan beri yaşatan Karaçay-Malkarlıları da Türk dünyası dili ve edebiyatı arasında hakkettiği mevkiye taşıyacaktır.

Kaynakça:

- Canaytı, İvan. “Asetinler’de Nart efsaneleri” / çev. İlhan Tekin, *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, 8 (43), 1977, 6-8.
- Haciyeva, T. Malkarlıları bla Karaçaylıları halk poeziya çığarmaçılıkları.-Nalçik:Elbrus, 1988.
- Karaketov, M.D. İz traditsionnoy obryadovo-kultovoy jizni Karaçayevtsev.-Moskva: Nauka, 1995.
- Kuznetsov, V.A. “The Avars in the Narth epos of the Ossets”, *Acta Orientalia*, Budapest, Tom. 38, 1984, 165-169.
- Nartı / red. A.İ. Aliyeva.-Moskva: Vostoçnaya Literatura, 1994.
- Nartla / haz. M.Ç. Curtubayev, H.H. Malkonduyev.-Nalçik: Elbrus, 1995.
- Nartlar Asetin Halk Destanı / çev. Kayhan Yükseler.-İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Ortabayeva, Rimma. Cetegeyli Ceti Culduz.-Çerkessk: Karaçay-Çerkes Kitab İzdatelstvo, 1985.
- Potantin, G.N. Vostojniye motivi v srednevekom evrope epose.-Moskva, 1899.
- Tavkul, Ufuk. “Karaçay-Malkar Nart efsaneleri”, *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, 11 (64-65), 1987, 22-26.